

Jutjament i qualificació: ens cal una formació tècnica específica per a la valoració de les races domèstiques catalanes

Pere-Miquel Parés i Casanova

Universitat Oberta de Catalunya (UOC)

REBUT: 4 DE DESEMBRE DE 2023 - ACCEPTAT: 12 DE DESEMBRE DE 2024

RESUM

En aquest article, l'autor reflexiona sobre la necessitat de fer valoracions individuals morfològiques correctes de les races autòctones catalanes, tot diferenciant el jutjament de la qualificació. El primer terme, el del *jutjament*, es basa en un rànquing comparat d'animals de la mateixa raça presentats conjuntament. L'animal que queda en primer lloc no necessàriament és el que té la millor conformació de la raça, sinó aquell que, en sumar les seves notes, dona la puntuació més alta en relació amb els altres. El segon terme, el de la *qualificació*, es refereix a la puntuació que es dona individualment a un animal de raça, d'acord amb els criteris establerts al seu patró racial, en el qual les diferents parts estan baremades. En l'article es parla igualment de la importància dels concursos de bestiar i de la valoració dels híbrids equins (mules). S'exposa, finalment, la necessitat de crear una escola de qualificadors i jutges ramaders de Catalunya.

PARAULES CLAU: animals domèstics, concursos, etnologia animal, fires de bestiar.

Correspondència: Pere-Miquel Parés i Casanova. Rambla del Poblenou, 156. 08018 Barcelona. A/e: ppares@uoc.edu.

Judgement and qualification: The need for specific technical training for Catalan domestic breeds assessment

ABSTRACT

In this article, the author reflects on the need for correct morphological evaluations of the Catalan autochthonous breeds, thus differentiating morphological judgement and qualification. The first term, *judgement*, is based on a comparative ranking of animals of the same breed presented together. The animal which receives the highest scores wins, but this does not mean that it presents the best racial conformation. The second term, *qualification*, refers to the score given individually to a purebred animal, based on the criteria established in its breed pattern, which states different qualifications for the different body parts. Some thoughts are also presented on the importance of livestock competitions, as well as on the evaluation of equine hybrids (mules and hinnies). Lastly, the need to create a Catalan school of livestock evaluators and judges is highlighted.

KEYWORDS: domestic animals, contests, animal ethnology, livestock fairs.

Juicio y calificación: es necesaria una formación técnica específica para la valoración de las razas domésticas catalanas

RESUMEN

En este artículo el autor expone una serie de reflexiones sobre la necesidad de realizar valoraciones individuales morfológicas correctas en las razas autóctonas catalanas, diferenciando lo que es juicio de lo que es calificación. El primer término, el de *juicio*, se basa en un *ranking* comparado de animales de una misma raza, presentados conjuntamente. El animal que queda en primer lugar no tiene que ser, necesariamente, el de mejor conformación de la raza, sino aquel que, al sumar sus puntuaciones, da el resultado más alto en relación con el resto. El segundo término, el de *calificación*, se refiere a la puntuación que se da individualmente a un animal de raza, sobre la base de los criterios establecidos en su patrón racial, en el cual cada parte está baremada. En este artículo se comenta igualmente la importancia de los concursos de ganado y de la valoración de los híbridos

equinos (mulos y burdéganos). Se expone, finalmente, la necesidad de crear una escuela de calificadores y jueces ganaderos de Cataluña.

PALABRAS CLAVE: animales domésticos, concursos, etnología animal, ferias de ganado.

1. Introducció

Amb la domesticació, l'home va anar fent, generalment d'una manera empírica, una selecció dels animals, tendint a lligar, a voltes fins i tot inconscientment, morfologia i funcionalitat (Borgi i Cirulli, 2016; Sánchez-Villagra *et al.*, 2017). Posteriorment, amb la definició del concepte *raça*, ja al segle XIX, començà en alguns casos a prevaldre relacionar la morfologia amb altres trets, com la bellesa, i fins i tot es destacava la uniformitat dels caràcters morfològics, deixant de vegades de banda la funcionalitat (Doron, 2012; Herrera, 2016).

El concepte *raça* s'ha definit de mantes maneres. Una de senzilla és la proposada l'any 2000 per Cavalli-Sforza (citat a González *et al.*, 2011): «A group of individuals sharing certain distinctive and transmissible traits, thus suggesting that each breed possesses certain traits distinguishing them from other breeds». Sigui com sigui, els trets que mostri una raça determinada han d'estar prou ben definits i ser prou homogenis dins d'un grup per permetre distingir-los. Aquests trets són sobretot morfològics externs (perfils, faneròptica, mides...).

La morfologia externa és el conjunt de característiques anatòmiques apreciables, i que en zootècnia són útils per a la informació de les aptituds genètiques i zootècniques. Al concepte *morfologia externa* correspondria el mot *eidonomia*,¹ no recollit en català.

Quan hom observa un animal, i sobretot si es té una formació en avaluació de la morfologia animal, estem rebent aquesta gran quantitat d'informació. Una morfologia o una altra no és només un distintiu de possible puresa racial, quan pertanyen a una raça determinada, sinó que està molt relacionada amb l'adaptació de l'animal al medi i amb la vida productiva útil (el desenvolupament muscular o mamari, el ritme de creixement, el percentatge de l'os, la capacitat de càrrega, etc.), així com amb la detecció dels defectes anatòmics d'un animal: «La perfection d'un animal réside sans doute dans l'organisation la mieux adaptée à sa destination spéciale» (Laverigne, 1855).

Aquest estudi morfològic és (o hauria de ser) un dels aspectes més importants dins de l'etnologia veterinària. Englobada clàssicament dins de la formació «d'exterior» (inclosa

1. Del grec antic *εἶδος*, 'aparença', 'forma', 'imatge', i *νομή*, 'distribució'. És, junt amb l'anatomia —l'estudi de la forma interna— una branca de la morfologia. Reivindiquem que el terme s'incorpori al català. N'havíem parlat al número 46 (juny 2019) d'aquesta mateixa revista.

dins de l'assignatura de zootècnia o similar), la morfologia externa és avui dia una àrea ben poc atractiva per a l'alumnat de veterinària. Ha deixat de tenir la importància cabdal en els estudis de veterinària, però se n'hauria de recuperar la importància, i donar-hi més atenció que la que actualment rep. La formació en morfologia externa no és només observacional, perquè exigeix igualment saber recórrer a un corpus terminològic, sovint molt específic. Per a aquest arsenal lingüístic ja hi ha, en gran part, els mots escaients en català, cosa que permet evitar haver de recórrer a altres llengües —la contaminació lingüística del català sol venir del castellà i de l'anglès— o, al nostre parer cosa més greu, fer servir mots genèrics i no específics del camp.²

2. Qualificació i jutjament són conceptes diferents

En morfologia animal, sovint, els termes *qualificació* i *jutjament* es confonen, i són ben diferents. El primer terme, *qualificació*, es refereix a la puntuació que es dona *individualment* a un animal de raça, d'acord amb els criteris establerts al seu patró racial —les diferents parts estan baremades en l'estàndard racial—³ (Sánchez *et al.*, 2014). Habitualment, aquesta qualificació (puntuació) es fa per regions corporals, ponderades per coeficients (per exemple, cap i coll: 2; tronc: 1,5, etc.) (Sánchez *et al.*, 2014), i, en sumar les seves notes, cal superar un mínim total de punts per inscriure l'animal com a de «pura raça».

El segon terme, *jutjament*, es basa en un *rànquing comparat* d'animals de la mateixa raça presentats conjuntament. El primer animal classificat en un jutjament morfològic no implica que aquest animal hagi rebut o pugui rebre la màxima puntuació en una qualificació. És a dir, l'animal que queda en primer lloc no necessàriament és el que té la millor conformació, dels millors en la raça, sinó aquell que dona la puntuació més alta en comparació amb els altres, i té més valor en relació amb aquests. Els jutjaments solen fer-se en fires de bestiar⁴ (figura 1 i figura 2).

Els avaluadors —qualificadors i jutges— no emeten cap diagnòstic de valor sobre l'animal, només determinen en quina classe es troba un animal dins l'escala de l'estàn-

-
2. Un exemple és el de les definicions dels perfils: s'usen massa sovint els termes *convex*, *recte* i *còncav* pels específics *cirtoide*, *ortoide* i *celoide*, respectivament. Les conformacions cornuals caprines, tan ben tipificades en la cabra blanca de Rasquera (SABATÉ *et al.*, 2011), tampoc no són d'ús comú. I és que als estudis de veterinària a Catalunya no se sol donar gaire èmfasi en l'ús de tot aquest important bagatge tan nostrat, dissortadament.
 3. Els animals que s'hi incloguin s'inscriuran al *herd book*, en el cas dels bovins, *flock book* en el cas dels ovins, *stud book* en el cas dels equins, etc.
 4. D'acord amb el Decret 83/2012, de 17 de juliol, es consideren *certàmens* les concentracions temporals, periòdiques o no, d'animals vius de diferents orígens i amb instal·lacions, que se celebrin en un lloc determinat. Es poden classificar en: mercats, exhibicions, exposicions, mostres, concursos i subhastes.

FIGURA 1

Entrada de bestiar (oví aranès) a la Fira de Salardú (Aran), 2006

FONT: Fotografia de Pere-Miquel Parés i Casanova.

FIGURA 2

Fira de Sant Andreu d'Organyà (Alt Urgell), 2012

FONT: Fotografia de Pere-Miquel Parés i Casanova.

dard racial (el qualificador) o en un grup (el jutge). Qualificadors i jutges representen, doncs, figures diferents en l'avaluació dels animals, però, al capdavant, si fan bé la seva feina, estan indicant als ramaders/criadors quins defectes té cada animal avaluat. I, tot i que amb objectius diferents, haurien de ser els responsables únics i reconeguts en tota valoració morfològica.

Qualificadors i jutges haurien de treballar, doncs, d'una manera similar, tot recollint la informació objectivament (taules 1 i 2), si bé molt menys subjectes a la reglamentació racial en el cas dels jutges. Per facilitar aquesta tasca, el procés òptim és recollir tota la informació en fitxes, incloent-hi mesures zoomètriques simples. La valoració, en ambdós

TAULA 1
Fases ideals per a un bon jutjament morfològic

Fase	Objectiu
Informació	Tenir una imatge mental del tipus ideal segons raça i sexe.
↓	
Observació	Tenir una percepció acurada i completa de la morfologia de cada animal.
↓	
Comparació	Avaluar el bo i el dolent de cada animal i puntuar-los.
↓	
Decisió	Ubicar els animals segons el rànquing.
FONT: Elaboració pròpia.	

TAULA 2
Fases ideals per a una bona qualificació morfològica

Fase	Objectiu
Informació	Tenir una imatge mental de l'estàndard per prototip (sexe en el qual es basa l'estàndard racial) i per paratip (sexe oposat).
↓	
Observació	Tenir una percepció acurada i completa de la morfologia de l'animal que s'està qualificant, tot donant especial importància als trets motiu de penalització i desqualificació.
↓	
Puntuació	Puntuar cada regió corporal d'acord amb l'estàndard racial.
↓	
Baremació	Obtenir una puntuació final segons el barem establert en l'estàndard racial.
FONT: Elaboració pròpia.	

casos, és especialment important quan es tracta de reproductors o futurs reproductors (Corominas Cortés, 1990; Lavergne, 1855).

El tema de la subjectivitat en la valoració queda naturalment anul·lat, perquè l'avaluador no aplica un criteri morfològic segons els seus gustos personals, sinó que s'ajusta a un manual de comparació (jutges) o a l'estàndard racial (qualificadors).

També cal destacar que la valoració és un concepte dinàmic, i que pot anar canviant —de fet, hauria d'anar canviant—, perquè la raça és una entitat viva i dinàmica: «Cette notion de morphologie fonctionnelle est évolutive car l'animal doit s'adapter aux besoins du moment, ce qui entraîne l'apparition d'une nouvelle étape dans le processus de sélection, celle de la qualification» (Pellegrini i Ribereau-Gayon, 2014). Aquest és un altre punt a tenir en compte: els estàndards racials sovint no estan actualitzats, són fòssils administratius.

3. Objectius específics d'una bona avaluació en morfologia animal

Sigui com a qualificador, sigui com a jutge, un bon professional en avaluació animal hauria de ser capaç, específicament, de complir les condicions següents:

- Tenir una bona base en anatomia animal.
- Tenir clars els elements morfològics segons heretabilitat.
- Adscriure racialment un animal o detectar que és creuat.
- Propiciar una valoració zootècnica que permeti aproximar-se o col·laborar en la predicció de les seves possibilitats productives.
- Tenir un bon coneixement en l'ús pràctic de la cronologia dentària.
- Saber obtenir i treure informació zoomètrica de les diverses mesures lineals, ponderals i índexs.
- Saber il·lustrar i expressar totes les conclusions a les quals s'arriba, usant els termes adequats en morfologia externa animal.⁵
- Reconèixer els diferents tipus de velló i llana, i conèixer-ne la terminologia (en el cas de l'oví).
- Reconèixer les diferents tipologies cornuals segons races, en el cas dels remugants.
- Conèixer tot el corpus legal associat a les races.
- Saber detectar situacions de maltractament o de mal maneig, així com excessos o defectes de preparació en els animals valorats.

5. Vull fer esment de la necessitat de conèixer, usar i divulgar igualment els termes etnològics aranesos. La riquesa del vocabulari per definir la faneròptica de l'ovella aranesa és enorme, com vaig posar de manifest en la meua tesi (PARÉS-CASANOVA, 2008).

4. Una consideració sobre els híbrids mulars

«Els muls són empelts de dues castes i no treuen origen de gènere propi» (Varró, 1928). Hi ha dues menes d'híbrids mulars:⁶ els creuats de guarà amb euga (mules eguines, mules es-torcines...) i els creuats d'estaló⁷ amb somera (mules somerines, mules romes, mules bor-des, mules gitanes...). Les primeres, les eguines, normalment de gran format (sobretot si s'han gestat en eugues hipermètriques) i major capacitat de treball, són les que tradicional-ment s'han produït a Catalunya. Les segones, molt menys abundants al país, són més prò-pies del migjorn ibèric, i tenen menor plantositat que les somerines: més petites de cos, i d'orelles com de cavall, amb crinera i cua, en canvi, semblants a les de l'ase. Les mules són estèrils, i són anecdòtics els casos de mules que han arribat a gestar: «Aunque en general el ganado mular es infecundo, sin embargo, es necesario hacer constar que desde la más re-mota antigüedad se conocen ejemplares de mulas que se han reproducido, considerándose esto como obra de brujas o como un presagio funesto, por lo que se tenía buen cuidado de que estos casos no se hicieran públicos» (Uranga, 1933). Els muls no poden procrear mai.

Les mules (figura 3) es tornen a usar, de manera tímida però decidida, al nostre país: per les festes dels tres tombs, per cavalcar (mules de pas), per al treball de bast i tragines (l'atzembla) per al treball agrícola sostenible (l'arec), per al desbrossament forestal... Estem veient, els darrers anys, una discreta recuperació de llur ús, lúdic i de treball.

Tindria sentit fer-ne també una avaluació? Creiem que sí. Els aploms, la constitució corporal, les amplituds... condicionen llur aptitud per a un treball o un altre (els que ci-tàvem suara: tir, sella...). Incorporar als animals una nota els seria un valor afegit, i una garantia tant per al client com per al mateix animal. A més, encara que no estiguem en cap cas parlant de reproductors, la inscripció dels progenitors permetria saber si és fruit de l'encreuament de raça asinina catalana (RAC) amb cavall pirinenc català (CPC) o no, o sigui, la seva ascendència. Igualment, permetria detectar els guarans amb bon costum eguí: «[...] el cambio de un semental, si se ha de realizar racionalmente, exige pruebas siempre costosas y que a menudo dan lugar a productos de escaso valor» (Uranga, 1933), així com les bones eugues per a criar mules: «La yegua destinada a la producción mulete-ra deberá pertenecer a lo que pudiéramos llamar estirpes muleteras, es decir, pertenecer a familias que presenten una aptitud especialísima a dejarse fecundar por el garañón y a no sufrir accidentes durante la gestación» (Uranga, 1933).

6. *Mula* per a la femella; *matxo*, per al mascle, és un castellanisme evident que ha substituït el terme tradicio-nal de *mul*, ara, malauradament, ja molt en desús. No conec cap mot específic pel mul castrat; la castració de muls per al treball era pràctica habitual fa anys.

7. «Cavall no castrat especialment destinat a la reproducció», a *Vocabulari de la llengua catalana medieval de Lluís de Faraudo de Saint-Germain* (en línia), <<https://www.iec.cat/faraudo/>>.

FIGURA 3

Una mula eguina, Alàs (Alt Urgell)

FONT: Fotografia de Pere-Miquel Parés i Casanova.

Altrament dit, assegurar l'origen netament català de les nostres mules ens podria fer avançar cap a una futura «mula catalana», i, fins i tot, tal volta associar-la a un segell de denominació d'origen o similar. En aquest sentit, també caldria registrar, almenys com a morfotips propis (perquè no sempre el registre ha de ser racial), els petits ases que sovint es veuen pel camp, normalment sense cap ús especial (els *ases de la creu*, com solen denominar-se popularment), i els ases clapats, cada cop tots dos més nombrosos.

5. La importància dels concursos de bestiar

Actualment, a Catalunya, hi ha concursos de bestiar més o menys consolidats: del cavall pirinenc català, a Puigcerdà; del gos d'atura, a Llavorsí; la vaca bruna dels Pirineus, etc. Els jutges que hi van són de procedència molt diversa, i no sempre amb la formació adequada; de vegades, ni en tenen, i és un ramader o un tècnic que pot estar lligat per interessos laborals als criadors.

En el cas de la qualificació dins de cada raça, tampoc no hi ha ni una formació específica ni un mètode comú. Ara per ara, en la puntuació individual per a la inscripció al registre genealògic, normalment només s'exigeix que sigui un titulat universitari amb coneixements i formació en matèria zootècnica. Cal, doncs, que es reconegui no només l'important paper dels avaluadors per a la millora de les races, ans també exigir que siguin tècnics formats específicament i únics especialistes en aquesta matèria.

6. Per una escola catalana de qualificadors i jutges

En aquest article ens estem referint al núvol de races autòctones catalanes, no pas a races foranes, com la frisona, per a la qual ja existeix una formació específica de jutges. No s'està fent res de formació específica i reconeguda a Catalunya. I això que a França ja en trobem un referent al segle XIX (Lavergne, 1855). Altres nacions ibèriques també estan formant els seus propis jutges en les races pròpies. Seria el cas de la *Casina* i de l'*Asturiàna de la Montaña*, a Astúries.

Encara que, per gestionar els llibres genealògics, s'hagi reconegut oficialment les associacions i federacions corresponents per a cada raça, en relació amb races autòctones catalanes (Resolució AAM/1018/2013, de 2 de maig, per la qual es dona publicitat a resolucions de reconeixement oficial per gestionar llibres genealògics), això no exclou la necessitat que els tècnics que ho gestionin tinguin formació específica en les races pròpies.

Sigui com sigui, aquests tècnics haurien d'estar reconeguts i llur treball imprescindible, oficial, i l'únic reconegut, en qualsevol certamen de bestiar on calgués una valoració o un jutjament morfològic. Cal recordar que, a Catalunya, la Direcció General d'Agricultura i Ramaderia és l'ens competent competent en matèria de foment de les races autòctones catalanes. Una escola de qualificadors i jutges ramaders de Catalunya seria una opció interessantíssima, que caldria considerar (taula 3). A part de formar veterinaris avaluadors, en molts casos, a més, els assistents serien ramaders interessats a saber interpretar el patró racial de la seva raça a la perfecció i aplicar així coneixements apresos en la millora del seu propi bestiar.

TAULA 3

Proposta per a un codi ètic dels avaluadors (qualificadors i jutges)

- Integritat absoluta, honesta i imparcial: els animals es puntuen únicament pels mèrits de l'animal, no del criador.
- Temperament adequat i bona resistència per enfrontar-se al que pot ser una tasca llarga i de vegades exigent físicament i mentalment. Poder d'observació ràpid i precís.
- Mentre estiguin avaluant, no s'ha de fumar, consumir o tenir disponibles begudes alcohòliques, ni utilitzar o activar el telèfon mòbil.
- Cal arribar amb prou temps per a la cita; és enormement descortès fer esperar.
- Evitar les ulleres de sol o les ulleres reflectants/reactives, no només per educació, sinó també per no inhibir la capacitat de determinar tons i colors del pelatge, pell, mucoses, etc.
- La delicadesa en el maneig dels animals és essencial. Als animals joves, en particular, se'ls ha d'evitar tractaments bruscos.
- Rebutjar qualsevol oportunitat d'aprofitar-se personalment de càrrecs o prebendes que se'ls puguin oferir en exercici de l'avaluació. Això no inclou, naturalment, possibles honoraris o dietes de desplaçament, que han d'estar pactades prèviament i ser públiques.
- Assegurar-se que la conformació dels animals és la que correspon a la de l'estàndard racial, tant si aquesta funció original encara existeix com si no.*
- No s'ha d'esperar que els avaluadors facin un diagnòstic veterinari, però sí que puguin, d'acord amb llur formació, detectar possibles problemes de salut, etològics o de maneig.

En els jutjaments, a més:

- No iniciar o participar en converses.
- Vestir-se d'una manera convencional, pulcra i acceptable.
- Adoptar un sistema que examini i mogui tots els animals de la mateixa manera (en alguns casos això pot estar ja establert per a la raça en qüestió).
- Desqualificar animals o propietaris que mostrin un comportament agressiu o perillós.
- Valorar zones grises: sempre hi haurà «zones grises» que poden confondre els jutges. Davant d'aquest dilema, cal preguntar-se si la situació, per innocent que sigui, projecta una aparença exterior d'inadequada. Una bona regla, general, és: «si teniu dubtes sobre si alguna cosa és inapropiada, probablement el millor és evitar-la».
- Ser conscient que, sobretot en el cas dels jutges, les avaluacions poden ser sovint assenyalades per l'observació crítica dels participants i del públic. Cal tenir, doncs, sempre present que accions o declaracions perfectament innocents poden ser mal interpretades. Això inclou, entre d'altres, la participació en fòrums i xarxes socials.
- Donar el màxim valor al certamen i al propietari i, en última instància, a la raça/esport/producció de la raça en qüestió.
- No fomentar el desenvolupament d'exageracions que facin que els animals no siguin aptes per a la seva funció original o que puguin afectar el seu benestar, i sancionar, si escau, les característiques o exageracions que es consideri que poden perjudicar la solidesa, la salut o el benestar.**
- No atorgar premis als animals que pateixin visiblement qualsevol condició que afecti negativament la seva salut o benestar (coixesa, temperament inadequat, secrecions patològiques, dispnees, trastorns evidents de la pell o mucoses, pes significativament per sobre o per sota del pes adequat...). Els animals amb aquests problemes no estan sans i no han de ser premiats ni qualificats.
- Tenir l'autoritat per poder excloure qualsevol animal si consideren que no està en condicions d'exhibir-se a causa d'una disposició patològica o perquè pateix alguna condició visible que afecta negativament la seva salut o benestar.
- Han d'informar immediatament de l'exclusió d'un animal als organitzadors i/o al propietari.
- Les decisions dels avaluadors són inapel·lables. El jutge ha de fer un informe escrit, per breu que sigui, de la seva feina. Aquests informes haurien d'arribar a l'associació de criadors corresponent.

Amb sentit comú, jutges i qualificadors poden evitar fàcilment situacions que els posin en dilemes ètics.

* És el cas dels gossos d'atura: busquem una aptitud de treball en ramat o una «bellesa» de conformació, no necessàriament signe d'una bona aptitud de pastor?

** Un cas típic, i pel qual a Catalunya no s'ha fet cap esforç per frenar-ho amb una legislació contundent, és el de les races de braquicefàlia extrema. En alguns coloms carunculats catalans també es dona. En races, foranes de gos, gat i cavall, trobem igualment aquests processos de morfologia extrema, que sovint ratllen la patologia.

FONT: Elaboració pròpia.

Bibliografia

- BORGI, M.; CIRULLI, F. (2016). «Pet face: Mechanisms underlying human-animal relationships». *Frontiers in Psychology*, núm. 7, p. 1-11.
- COROMINAS CORTÉS, E. (1990). «Resum biogràfic del professor Rossell». *Quaderns Agraris*, núm. 12, p. 53-54.
- DORON, C. -O. (2012). «Race and genealogy. Buffon and the formation of the concept of 'race'». *Humana.Mente Journal of Philosophical Studies*, núm. 22, p. 75-109.
- GONZÁLEZ, A.; LUKE, M.; RODERO, E.; GONZÁLEZ, C.; AGUILERA, R.; JIMÉNEZ, J.; SEPÚLVEDA, N.; BRAVO, S.; HERRERA, M. U. (2011). «Use of morphometric variables for differentiating Spanish hound breeds». *International Journal of Morphology*, vol. 29, núm. 4, p. 1248-1255.
- HERRERA, M. (2016). «Metodología de caracterización zooetnológica». A: RODERO SERRANO, E.; VALERA CÓRDOBA, M. M. (coord.). *La ganadería andaluza en el siglo XXI*. Sevilla: Junta de Andalucía, p. 435-448.
- LAVERGNE, L. de (1855). «Les animaux reproducteurs. Concours de 1855 à Paris». *Revue des Deux Mondes*, vol. 11, núm. 1, p. 179-212.
- PARÉS-CASANOVA, P. M. (2008). *Caracterització estructural i racial de la raça ovina aranesa*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- PELLEGRINI, P.; RIBEREAU-GAYON, M. -D. (2014). «Qu'est-ce qu'une "race animale pure" ?». *Revue d'Ethnoécologie*, núm. 5, p. 1-5.
- SABATÉ, J. [et al.] (2011). «Extensa tipología cornual en la raza caprina "Blanca de Rasquera"». *Pequeños Rumiantes*, vol. 12 (2), p. 12-16.
- SÁNCHEZ, M. J.; GÓMEZ, M. D.; MOLINA, J.; VALERA, M. (2014). «Assessment scores in morphological competitions of Pura raza español horse». *International Journal of Agriculture and Biology*, vol. 16, núm. 3, p. 557-563.
- SÁNCHEZ-VILLAGRA, M. R.; SEGURA, V.; GEIGER, M.; HECK, L.; VEITSCHEGGER, K.; FLORES, D. (2017). «On the lack of a universal pattern associated with mammalian domestication: Differences in skull growth trajectories across phylogeny». *Royal Society Open Science* [en línia], núm. 4, 170876. <<http://rsos.royalsocietypublishing.org/lookup/doi/10.1098/rsos.170876>> [Consulta: 23 febrer 2025].
- URANGA, F. (1933). *Ganado mular y asnal*. Madrid: Manuel Marín y G. Campo.
- VARRÓ, M. T. (1928). *Del Camp*. Barcelona: Bernat Metge.